

ІСТОРІЯ

Світлана ДАРЧИК-МУРАВСЬКА

ОБРАЗ ВОРОГА У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РІЧПОСПОЛИТСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ СПОГАДІВ ТА АВТОБІОГРАФІЧНИХ ЩОДЕННИКІВ)

Мемуари сучасників та очевидців подій є колоритними джерелами для вивчення епохи з огляду на наявність в них таких деталей, які майже неможливо віднайти в інших пам'ятках. Незважаючи на суб'єктивність цих наративних джерел, присутність автора в гущі подій дозволяє відчутти «плин часу», визначити його ставлення до певних суспільних явищ та окремих людей, хоча цю інформацію часто доводиться шукати між рядків. Коли ж мова йде про шляхтичів-мемуаристів середини XVII ст., які описували перипетії козацької революції, очоленої Богданом Хмельницьким, важливим є визначити, чи виправдовує себе підсвідома настанова змальовувати чорними фарбами представників ворожого табору.

У цьому контексті необхідно зазначити принципову різницю між мемуарами XVII століття та нашого часу. Перші брали за зразок історіографічну традицію доби, у рамках якої особисті переживання автора не вважались вартими лишитися на папері. Автори діаріушів і спогадів слідували традиції історичних хронік, згідно якої виражали свої емоції тільки щодо описування історичних подій, які, як правило, і становили кістяк мемуарів¹. Ставлення мемуариста до певних подій чи явищ часто можна визначити за допомогою епітетів,

окремих слів, цитат тощо. Необхідно враховувати і той факт, що ступінь інформованості авторів XVII ст. про події навколо був меншим порівняно із сучасною технізованою епохою, чим частково і зумовлювався більш одноманітний виклад.

Авторами мемуарів були шляхтичі: лише згодом до них долучилися представники магнатерії, міщанства і духовенства. Зрозуміло, що вони мислили категоріями свого суспільного стану. Попри намагання шляхтича неупереджено описувати історичні події, він розглядав їх (більшою чи меншою мірою) крізь призму власного життєвого та соціального досвіду. Утім, аналіз мемуарів показує, що в умовах XVII ст. поділ на «своїх» та «чужих» не був таким категоричним.

Однією з тем, порушених в шляхетських мемуарах, є оцінка лідерів коронного та повстанського військ. Автори не лише аналізували перебіг політичних подій, а й висловлювали своє ставлення до очільників обох армій. Однак цікавість до біографій гетьманів часто є незначною: основна увага зосереджувалася на вчинках дорослого віку, нехтуючи інформацією про молоді роки героя.

З 1648 р. Хмельницький стає ключовою постаттю для літописців епохи². Ця людина вирішувала долю України, безпосередньо впливаючи на суспільно-політичне життя Речі Посполитої. Автори намагалися висвітлити життєвий шлях козацького ватажка з часу його перебування сотником у чигиринського полку. Зрозуміло, що ця біографія є досить фрагментарною, оскільки, як правило, вони володіли інформацією лише про останній період діяльності Хмельницького. Відомості про місце народження і молоді роки козацького лідера є суперечливими, оскільки часто базувались на домислах і чутках³. Крім того, слід брати до уваги тенденційність більшості переказів, оскільки вони були написані ворогами Хмельницького.

У мемуарах переважно заперечується шляхетське походження гетьмана. У спогадах Миколая Ємьоловського, безпосереднього учасника протистояння з повстанцями, містилась вказівка на плебейське походження козацького ватажка: «відправив до України коронного канцлера Єжи Оссолінського до деяких козацьких полковників [серпень 1647 р.], а особливого до якогось Богдана Хмельницького»⁴. За переконанням шляхти, людина з їхнього кола

не може вести діяльність, спрямовану на позбавлення свого стану привілеїв, і тим більше очолювати таке повстання.

Наприклад, анонімний автор «Опису козацької війни або бунтів Хмельницького» стверджував: «якийсь Богдан Хмельницький, походженням з України, посполитий, з молодих літ трохи науку лизнувши по шляхетських дворах, потім по панських, далі служачи у польському війську [...] в Польщі натренувався, знову на Україну повернувся і там в реєстрових козаків став полковником»⁵. У кількох переказах маємо свідчення, що бунт розпочав «якийсь» Хмельницький⁶. Підтверджуючи думку сучасників, казимирський райця Марцін Голінський зазначав, що сам гетьман рішуче заявляв про свою приналежність не до панів, а до дрібної шляхти: коли один шляхтич в 1648 р. привітав його словами «мостивий пане-гетьмане», Хмельницький заперечив, що «не мостивий, а такий же худий пахолок, як і ти»⁷.

Винятком є діаріуш державного діяча і вояки Станіслава Освенцима, де знаходимо вірш під назвою «Na starożytny klejnot P. Chmielnickich» з похвалою гербу Абданк, яким користувався гетьман. Цей герб утверджував рід Хмельницького в мужності, вірі та правді⁸. Варто зауважити, що Януш Качмарчик, підсумовуючи дослідження, пов'язані з даною проблемою, зробив висновок, що лідер повстанців незаконно користувався цим гербом⁹.

Наведені судження свідчать про те, що сотник Чигиринського полку до початку повстання не був відомий широкому загалу. Про нього почали говорити вже після гучних перемог козацького війська 1648 р. Ці події, рівно як і наступні, довели шляхті, що вона має справу з непересічною особою. Утім, його перемоги рідко трактувались як результат стратегічного і дипломатичного таланту, а радше пов'язувались із бездарністю коронного війська, некомпетентними воєначальниками, чи волею Бога, який полишив свою паству. Звичайно, в мемуарах мимохідь траплялися думки про чесноти козацького ватажка¹⁰. Активний учасник бойових дій 1648–1649 рр. Богуслав Маскевич, описуючи битву під Корсунем 1648 р., визнавав хитрість Хмельницького, який переконав козаків зробити засідку і несподіваним нападом дезорієнтувати поляків, що в результаті і визначило перебіг битви. Автор вказував, що Богдан Хмельницький несподівано наскочив і знищив коронне військо¹¹.

Свідчення, які підтверджують талант очільника повстанців як стратега, можна реконструювати з опису кампанії 1648 р. У реляції Богулава Маскевича відчувається мимовільна повага до Хмельницького, який імпував солдату-мемуаристу своєю мужністю, хоча безпосередніх похвал у творі небагато. У спогадах воїна панцерної хоругви Якуба Лося теж натрапляємо на подібне ставлення: «Вождь Козаків був Богдан Хмельницький, хоробрий і винахідливий, старовинний [starynny] солдат»¹². Лось цінував в ньому перш за все мужність і вдалі жарти, звертав увагу на попередні заслуги колишнього чигиринського сотника. Епітет «starynny» пояснюється участю Хмельницького у воєнних кампаніях до 1648 р. у війську Речі Посполитої. Ще один невідомий очевидець про початок Хмельниччини писав: «Відаючи добре слово Хмельницькому, що той Козак ніколи не був приводом до поганого»¹³.

У своєму щоденнику Станіслав Освенцим з повагою описує дії Хмельницького у січні 1650 р., пов'язані зі складанням реєстру козацького війська. Мемуарист вказував, що «Хмельницький проявив стільки розуму та винахідливості (мусимо це визнати), довівши те, що вмів виконувати свої обіцянки, хоч, здавалося, цю справу неможливо виконати»¹⁴. Хмельницький постає як гідний супротивник, який часто випереджав кроки ворога, вибудував власну стратегію, що змушувало керівників річпосполитського війська довго думати перед тим, ніж щось вчинити. Освенцим вказував на хитрість та передбачливість гетьмана, який відправив до Польщі 150 шпигунів, переодягнених жebraками, для підбурювання до повстання в центрі Речі Посполитої¹⁵. Про цю рису Хмельницького шляхтич згадував ще не раз, наприклад, у травні 1651 р., коли Хмельницький намагався завадити об'єднанню різних частин урядового війська¹⁶. На думку мемуариста, чи не найбільшу політичну далекоглядність козацький гетьман продемонстрував восени 1651 р.: «прикладом цього є Хмельницький, який показавши повну готовність виконати статті договору [Білоцерківського], підтвержені його присягою, трактував їх на свій лад, згідно зі своїми інтересами»¹⁷.

У щоденнику є і надзвичайно емоційні висловлювання про Богдана Хмельницького, зокрема при описі Берестецької битви:

«ми зламали в полі зловредного звіра – Хмельницького і численну запорозьку сарану»; зрозуміло, що ці слова вийшли аж ніяк не з-під пера Освенцима. Їхнім автором, очевидно, був інший учасник битви, спогади якого шляхтич просто переписав, як і низку інших відомостей, в своїх мемуарах¹⁸.

Анонімний автор реляції про виправу на Жовті Води 1648 р. в описі даної кампанії і подій, які мали місце перед нею, з повагою писав: «це був час, [...] коли старшина і реєстрові козаки шукали приводу до повстання [...] Хмельницький, який між ними був письменний і був військовим писарем, таку давав раду, яку в одній кроніці дочитав. Що одвіку Русь в союзі з Татарами Литви і Полякам відсіч давала»¹⁹. Шляхтич писав про хорошу стратегію, вироблену Хмельницьким, яка дозволила йому здобути перемогу, хоча, як і в інших мемуарах, це не вказувалось прямо, а впливало з контексту. Образа, нанесена Хмельницькому, зробила його ініціатором повстання, навколо якого почали гуртуватися невдоволені. Питання про боротьбу за козацькі вольності, на думку автора, набагато пізніше стало лейтмотивом визвольної боротьби і з ініціативи саме Богдана Хмельницького, а не козаків: «... зібравши свавільні купи пішов на Запоріжжя, і там, як сам нарадив [підкреслення моє – С.Д.], обіцяв домагатись козацьких вольностей, які були перед тим зменшені»²⁰. При описі наступних подій Ємьоловський вказував на українського лідера як на винуватця протистояння. Згадуючи про Берестецьку битву, мемуарист повторив свою думку, давши козаку таке визначення: *inventor omnium malorum* [винуватець всього зла]²¹.

Канцлер Великого князівства Литовського Альбрехт Станіслав Радзивіл також дотримувався думки, що саме почуття образи було тією рушійною силою, яка змусила козацького ватажка взятися до зброї. У своїх мемуарах він повторив думку, висловлену в сенаті: «що той негідний чоловік [Богдан Хмельницький] нічого іншого не прагне, як тільки крові князя Вишневецького і коронного хорунжого [Олександра Конєцпольського]». Третьою людиною, якій хотів помститися Хмельницький, був Микола Потоцький²². Те, що Ярема Вишневецький був «найбільшим ворогом» для ватажка повстанців, відзначали й інші автори спогадів та щоденників²³. Отже, шляхта

Речі Посполитої вважала, що образа Хмельницького потягла за собою військові дії. Сучасні дослідники, зокрема Януш Качмарчик, натомість переконані, що не особисті кривди козака, а звинувачення у зраді змусило Хмельницького до втечі на Січ²⁴.

У мемуарах Альбрехта Станіслава Радзивіла Хмельницький був «винуватцем козацької ребелії», «тираном», «розпусником і бестією»²⁵. Коли польські комісари прибули на переговори до гетьмана взимку 1649 р., то він «ублажав Бахуса і відбував наради з кочівниками»²⁶. Канцлер вказував також на віроломство козацького ватажка, який завжди готував помсту Речі Посполитій і шукав привід, аби почати війну, «маючи послушних собі всіх Русинів, так, що завжди були готові виконати його волю», обіцяв віддати Польщу і навіть Рим Туреччині (вересень 1650 р.)²⁷.

Найбільший негативно відгукувався про Хмельницького дрібний шляхтич з Волині Йоахим Єрлич. У його мемуарах гетьман показаний «Запорозьким розбійником», «ребеліантом», який відкрив татарам ворота до Польщі, останні ж «міста сплюндрували і віддали людей в неволю поганську...»²⁸. Найбільший злочин, вчинений Хмельницьким – знищення урядових військ та замах на територіальну цілісність Речі Посполитої. Тільки одного разу мемуарист вимушено визнав могутність козацького лідера, хоч і вважав це, швидше, воєнним щастям, а не його заслугою: «Його так піднесла фортуна, як колись [Олександра] Македонського. До нього так часто ідуть послі [...], що це викликає подив»²⁹.

Зраду інтересів Речі Посполитої як величезний гріх, вчинений Хмельницьким, приписував козацькому ватажку Смоленський воевода Філіп Казимир Обухович³⁰. На його думку, козацький гетьман зумисно поновив бойові дії після підписання Зборівського договору 1649 р.: «Тим часом [1651 р.] Хмельницький, зламавши віроломно присягу, яку перед Богом і королем дав під Зборовим»³¹. Після битви під Батогом, на думку шляхтича, гетьман став «ще більшим зрадником». Однак, незважаючи на неприхильне ставлення до Богдана Хмельницького, Обухович вимушено констатував достойну поведінку козацького ватажка під час підписання Жванецької угоди: коли татари запропонували перемир'я, Хмельницький не звернувся з проханнями до жодної зі сторін³².

Про зрадницьку поведінку Богдана Хмельницького писав і Марцін Ґолінський. У своїх неупорядкованих нотатках він вказував, що «про Хмельницького нема певності, чи додержить він віри королеві і Речі Посполитій. [...] не якась цнота, чи присяга втримує його зберегти вірність [і втримує] від ворожих кроків, тільки хан і послуга ханові». Далі Ґолінський характеризує його «як людину неспокійну, що не дотримується присяги і вірності королю і Речі Посполитій, ведучи різні інтриги по заграничних державах, піднімаючи їх проти Корони польської, аби йому дали допомогу...»; «Хмельницький – ребеліант і зрадник Корони»³³. Він же писав про бажання останнього втримати владу, коли у вересні 1649 р. хлопи-чернь оточили гетьмана і старшину, бо не хотіли після підписання Зборівської угоди 1649 р. повертатись до спустошених татарами домівок, втратити свободу і бути покараними своїми колишніми панами, то «Хмельницький зі своїми козаками [...] ударив на них і побив без милосердя кількадесят тисяч і так панує між ними постійна колотнеча і бійки»³⁴. Бажання Хмельницького стати «князем всієї Русі», на думку Ґолінського, і примусило його піти на союз із Московією, хоча декотрі цього не хотіли та й «попи відмовлялися». У результаті таких егоїстичних вчинків козацького ватажка «Москва опанувала Київ, Білу Церкву, Чигирин, Брацлав – зараз вона міцно взяла Русь в своє послушення, і стала собі брати з Русі, що хотіла»³⁵. У той же час в нотатках казимирського райці згадуються чутки про зв'язки козацького ватажка з очільником англійської революції Олівером Кромвелем, зокрема про титул «від англійців Хмельницькому даний»³⁶.

Не пройшов повз увагу мемуаристів і вплив Хмельницького на обрання королем Яна Казимира у 1648 р. У «Щоденнику...» Ємьоловського зазначено: «якби від Хмельницького не прийшли з-під Замостя листи, що запорозьке військо [...] не повернеться в Україну, доки Ян Казимир не буде обраний королем»³⁷. Таким чином, позиція Богдана Хмельницького визначила остаточний результат виборів, хоч іншому претенденту на корону (Каролю Фердинанду) сприяв могутній князь Ярема Вишневецький. Подібної думки був і Альбрехт Станіслав Радзивіл, «тому [Богдан Хмельницький] прибув поближче до Варшави, аби іншого короля не обрано»³⁸. Він же переповідав

чутку, що «кілька [...] козаків визнало на муках, що Хмельницький, увійшовши в пакти з Московією, хоче, аби його оздобили польською королівською діадемою»³⁹.

Попри подекуди щире прагнення неупереджено ставитись до Богдана Хмельницького, шляхтичі-мемуаристи не пропускали нагоди поглузувати з очільника повстанців. Коли в травні 1651 р. Хмельницький викрив таємне листування дружини Мотрони з Чаплинським і засудив її до страти, ця історія знайшла своє відображення у шляхетських щоденниках. Виклад події мав різне змістове навантаження з огляду на емоційність автора та джерело його інформації. Розповідь Єрлича хаотична, заплутана і ґрунтувалась на перехопленому листі козацького ватажка до його сина Тимоша: «Хмельницький [...] жінку свою, яка спочатку за Чаплинським була, наказав повісити, яку самосудом було повішено»⁴⁰. Канцлер ВКЛ, передаючи чутки, які тоді блукали Варшавою, доповнював розповідь згадкою про крадіжку бочки золота дружиною гетьмана та «якимсь годинником»⁴¹. Освенцим, хоч і прагнув критично оцінювати події, подав інформацію про зраду Мотрони в глузливому тоні і так, ніби почув її від самого короля⁴². Щодо іншу випадку глузування з гетьмана, то, розповідаючи про умови підписання Білоцерківського договору, автор діаріуша акцентував на принизливій поведінці гетьмана, коли той «стояв на колінах перед краківським каштеляном, просив пробачення і дякував за помилування»⁴³. На це прагнув звернути увагу і Радзивілі: тільки вже в контексті опису Батозької битви – вказував, що один з татарських мурз вдарив Хмельницького, а той ніяк не відреагував на образі⁴⁴.

У мемуарах XVII століття існував певний канон у зображенні сцени смерті якогось, тому мемуаристи відзначають цей факт більш або менш детально. Важливу роль відіграло місце смерті: якщо людина прощалась із життям на полі битви, загиблий міг розраховувати на вічну шану. Згідно суспільних уявлень, таким чином Бог схвалював життя померлого. Отже, для шляхтичів-мемуаристів було важливо представляти ці епізоди з життя ворогів, аби, наприклад, показати негідну смерть козацьких очільників як підсумок такого ж недостойного життя.

Не дуже шанобливо представлена сцена смерті ватажка козацького війська Данила Нечая. Радзивіл, згадавши про його загибель у Красному у 1651 р., наголосив, що той був в стані алкогольного сп'яніння, через що, власне, не зміг дати відсіч полякам і загинув. Цікаво, що, на думку автора, «хитрий Хмельницький хвалив цей випадок, бо той порушив підписану домовленість [Зборівський договір 1649 р.]». Радзивіл акцентував увагу на поведінці гетьмана, який таємно давав підданам накази вести бойові дії проти польського війська, а потім заперечував це⁴⁵. У щоденнику зображена також сцена смерті Тимоша Хмельницького, який помер не на полі битви, а від хвороби: «Стріла з нашої сторони зламалась біля ворожої гармати, один уламок вцілів у ногу Тимошка; наступила гангрена і на третій день видихнув гидотний дух, промовивши, що має двох батьків, які помстяться за його смерть»⁴⁶.

Ледве не найжорстокішим представником козацтва, боговідступником, для якого не було нічого святого, зображувався Максим Кривоніс. У записках Марціна Ґолінського подана його коротка, але вичерпна характеристика: «Кривоніс – найбільший тиран і бандит, грабитель міст, сіл, костелів, капланів, шляхти, жидів, жіноцтва і дітей»⁴⁷. Трохи далі він доповнює її словами: «Гетьман козацького розбійництва Кривоніс, якого обрав Хмельницький гетьманом, назбиравши різного гультайства, [...] грабував і пюндрував міста, шляхетські села і панят, мордував капланів і жидів»⁴⁸.

Самійло Кушевич, згадуючи про погроми Максима Кривоноса влітку 1648 р. (саме так їх охарактеризував і Йоахим Єрлич⁴⁹), писав, що останній робить це без відома і волі Хмельницького: «Хмельницький зі своїми молодцями не вдається у зтяги того Кривоноса і знати його не хоче»⁵⁰. Переказавши очевидну офіціальну версію самого козацького гетьмана, С. Кушевич додає, що багато людей не вірять цим словам і думає, що погроми відбуваються за таємною радою Хмельницького «як хитрого чоловіка»⁵¹. Однак у творі того-таки Кушевича влітку 1648 р. Кривоніс виступав вже лідером поміркованого крила повстанського війська і переконував гетьмана не йти вперед, а зайнятися укріпленням переправ на обох берегах Случі⁵².

Тиміш Хмельницький теж не лишився поза увагою мемуаристів. Наприклад, описуючи весілля останнього з донькою Василя Лупула Розандою, канцлер Великого князівства Литовського вказував на неотесаність Тимоша: «Тимофій не сказав жодного слова до воеводи, хіба через перекладача, [...] в присутності багатьох осіб обгризав собі нігті»⁵³. Називаючи сина Хмельницького «політичним зятем», магнат констатував, що для доньки молдавського воеводи це була далеко не найвигідніша партія⁵⁴. «Підневільно дочку господаря виторгував» – записав Марцін Ємьоловський⁵⁵. Йоахим Єрлич взагалі називав Тимофія тільки «Тимошком», натякаючи на те, що він піднісся над козаками лише тому, що був сином свого батька. Хоча це не завадило мемуаристу згадати сцену вшанування Тимоша Хмельницького, коли його тіло везли на Україну⁵⁶. У смоленського воеводи ставлення до Тимоша не краще: в його записках козак показаний бездарним воїном, «нікчемним холопом і п'яницею»⁵⁷.

У мемуарах представлено образ одного з чільних ватажків повстанців Івана Богуна. Ємьоловський писав: «[Взимку 1651 р.] козаки під керівництвом одного кушніра на ім'я Богун чи то за наказом, чи проти волі Хмельницького велику кількість пішого і кінного війська зібрали і вночі [...] напали на Вінницю»⁵⁸. Заслуги Богуна визнав і Єрлич, який спочатку уникав називати останнього полковником, але потім вимушено про це зазначив⁵⁹. У поразці під Глуховим 1664 р., коли «у всі часи війни так шляхетних жовнірів не загинуло», мемуарист теж звинувачував Івана Богуна⁶⁰. Станіслав Освенцим відзначав талант козака, описуючи облогу Вінниці взимку 1651 р., в якій сам брав участь. Він вказав на достойну відсіч козаків під проводом Богуна, який розкривав всі хитрощі ворога і вдало вів оборону⁶¹. Шляхтич підносить також постать Богуна під час Берестецької битви, який зумів хоч трохи навести порядок у хаотичному війську⁶². Натомість смоленський воевода вказував на велику роль останнього у розпалюванні протистояння на українських землях влітку 1651 р. на Брацлавщині і забороні шляхті повертатись на ці території⁶³.

Як згадувалось вище, постать одного із соратників Богдана Хмельницького, Данила Нечая, мемуаристи теж не оминули увагою, хоча й побіжною. На сторінках рукопису Голінського натрапляємо на

згадку під серпнем 1648 р., що «Козак [Данило] Нечай знову бунтує хлопів на Україні і їх зібралось уже під 100 тисяч»⁶⁴. Згодом мемуарист наголошував, що Нечай користувався такою великою популярністю і впливом у своєму полку, що «йому хотілося бути другим гетьманом»⁶⁵. Той-таки Голінський наголошував на плебейському походженні «якогось Нечая», який мав зухвалий намір зруйнувати Варшаву навесні 1651 р., коли король був з посполитим рушенням на Україні.

Схожої думки був і Освенцим, в його «Діаріуші» Нечай постає одним з найголовніших бунтівників, адже його «козаки вважали першою особою після Хмельницького»⁶⁶. Однак мемуарист не посоромився відзначити мужність ватажка ворожої армії, який під час раптового нападу на Красне в лютому 1651 р. «скочив на коня та став битись, як і належало хороброму воїну, своїм перначем підганяв козаків до битви, але серед безладу і сум'яття не зміг організувати опору і, хоробро захищаючись, загинув сам у битві і з ним полягло багато козаків»⁶⁷.

Мемуарам Станіслава Освенцима, порівняно з іншими щоденниками та спогадами доби, притаманне найбільш нейтральне ставлення до козацтва та його ватажків. Багатий життєвий досвід, зокрема й військовий, критичний погляд на речі дозволяв автору «Діаріуша» відзначити негативні та позитивні боки свого та ворожого військ. Наприклад, згадуючи про бойові дії весни 1651 р., мемуарист писав, що «три полки [...] під керівництвом [Мартина] Небаби, досвідченого і хорошого воїна, якому доручили не допускати литовського війська переправлятися через Дніпро і слідкувати за його пересуванням»⁶⁸. Подібних висловлювань в його творі не бракує, особливо стосовно невдалих дій урядового війська. Щодо того-таки Небаби, то в мемуаристиці середини XVII ст. витворено його достатньо позитивний, хоч і епізодичний образ. Окрім традиційного для Єрлича висловлювання про козака як «старшого розбійника», гарні відгуки містяться стосовно його хоробрості у битві під Ріпками 1651 р. та впливу серед повстанців⁶⁹.

Шляхетська мемуаристика середини XVII ст. з-поміж ватажків українського війська виокремлювала постать Станіслава Кричевського, полковника Чигиринського полку реєстрових козаків, який в 1648 р.

приєднався до повстанців і невдовзі отримав уряд київського полковника. Акцент робився на його шляхетському походженні, чим і пояснювався талант воєначальника, відзначений самим Богданом Хмельницьким. За неабияку вправність та мужність гетьман доручив йому керувати 35-тисячною армією, яка мала стримувати наступ литовських військ під керівництвом Януша Радзивіла⁷⁰. Зважаючи на це, навіть сцена його прощання із життям зображена інакше, ніж ганебні, як правило, смерті інших відомих козаків. Оповідь про битву під Лоевим 31 липня 1649 р. у «Щоденнику» Радзивіла майже цілком побудована навколо особи цього шляхтича-козака, який користувався величезною популярністю у війську. У підсумку він, смертельно поранений, жалкував не про власну смерть, а про загибель своєї 30-тисячної армії, як і належало справжньому воєначальнику⁷¹. Менш позитивно охарактеризував славетного козака Єрлич, помилково вказуючи його прізвище як «Закревський». Мемуарист з жалем констатував значну роль, яку відіграв цей шляхтич у розпалюванні боротьби, «незважаючи на свою чесність і шляхетське походження». Будучи кумом Хмельницького, він взяв його на поруки, коли останнього почали підозрювати у зраді Речі Посполитій⁷². Саме під його керівництвом загорілось полум'я повстань на литовських землях.

Шляхетське походження було тим індикатором, яке визначало ставлення мемуаристів до когось із представників козацтва. Крім Кричевського, Ємьоловський приписував шляхетське коріння Івану Виговському, покладаючи на нього надії у заспокоєнні повсталих козаків, бо він є «вродженим шляхтичем, якого ще на Жовтих Водах [Хмельницький] взяв у неволю, а потім не тільки за свого писаря і конфідента вважав, але й за власного сина мав та його поради у всьому слухав»⁷³. На думку мемуаристів, на заваді миру стало прагнення влади. Виговського, ставши після смерті Хмельницького опікуном його сина Юрія, збільшував свій потенціал в Україні і «вже її за свою вважав»⁷⁴. Вони тримались думки, що саме шляхетство Івана Виговського було причиною його наближеності до Богдана Хмельницького, оскільки здатність керувати військом та інші достоїнства традиційно пов'язувалися із шляхетським корінням. Цей козацький лідер справив позитивне враження і на Януша-Флоріана Дробиша-Тушинського.

Перебуваючи довгий час на українських теренах, шляхтич з багатолітнім військовим досвідом вважав, що Виговський «був дуже лицарський чоловік, з добрим та безстрашним серцем, письма добре навчений, бо теології навчався перед козацькою війною в Києві, до [ведення] війни мав великий талант»⁷⁵. Станіслав Освенцим натомість охарактеризував Виговського як гетьманського фаворита⁷⁶.

Слід провести межу, яка зримо чи ні поділяла повстанців на дві категорії: козаків-професійних воїнів та «гультяйство», або «голоту», яка лише завдяки дарунку долі отримала змогу змінити свій суспільний статус. Н. Яковенко ґрунтовно довела факт існування в суспільстві Речі Посполитої окремої когорти людей для яких війна була засобом існування, а термін «солдат» асоціювався із сучасним уявленням про професію. «Побратимство фаху» панувало над поділом вояків на «своїх» і «чужих», а взаємні бої сприймалися як «робота», що рано чи пізно закінчиться, не шкодячи особистим контактам, взаємоповазі до бойових якостей, співчуттю у поразці тощо⁷⁷. Професійні вояки сприймали свою «метаспільноту» як певну цілісність, поєднану небезпечним фахом. «Своїми» в ній були тільки професійні вояки (в тому числі й ворожої армії), натомість цивільне населення трактувалось як «чуже»: його грабували, а під час бойових дій знищували без жодних докорів сумління. Людина без військового досвіду була нікчемною істотою в очах вояків⁷⁸. Саме тому в шляхетських мемуарах при характеристиці і власного, і ворожого війська виділялась кількість професійних воїнів та людей, які потрапили до армії випадково. Ємьоловський, наприклад, обурювався тим, що Хмельницький навесні 1648 р. збунтував не тільки старшину та козаків, а й «багато українських хлопів». Подібне відмежування козаків від решти повстанців маємо і в творі Станіслава Освенцима⁷⁹. Таку ж паралель проводив Якуб Лось, але вже щодо власного війська: під 1661 р. він згадував, що «наше військо почали вербувати із зброду, з людей нікчемних, невійськових...»⁸⁰.

У шляхетських мемуарах XVII ст. витворено негативний сукупний образ повстанців. Водночас варто зауважити, що ця критика торкнулась менше козацького прошарку, мемуаристи-воїни, хоча вимушено і не завжди, але вказували на хоробрість своїх колег по

зброї. Це виявилось у визнанні позитивних якостей не тільки ватажків козацького війська, про що вже велась мова, а й окремих простих козаків. Описуючи події напередодні та протягом Берестецької битви, Освенцим вказував на мужність козаків, «які дуже стійко відбивались і хоробро та довго захищались», навіть під тортурами давали неправдиву інформацію, а один з козаків навіть «явив зразок далеко не хлопської хоробрості»⁸¹. Він же виокремив козака Максима Нестеренка («старий і заслужений у їхньому війську козак»). На мужність козаків, які потрапили в полон після цього бою, вказував і канцлер Великого князівства Литовського, будучи здивований водночас, що «жоден з них не просив помилювання»⁸², а при описі Збараської битви магнат захоплювався винахідливістю козаків⁸³.

За деякими винятками мемуаристи не шкодували лайливих висловлювань та прізвиськ на адресу повстанців. Літописці епохи ніби змагались між собою, хто найбільш дошкульно висловиться про ворога і їхня фантазія не мала меж. «Злі собаки і отруйні бестії», «собача душа», «розбійницька сваволя», «свинопаси», «безчесні пси, гірше яких не буває під сонцем», – писав Йоахим Єрлич⁸⁴. Висловлювання кшталту «козацьке лотрство», «збродня», «свавільні повстанці», «шпиги Хмельницького» використовував Голінський⁸⁵. «Зборищем хлопів», «свавільною купою», «заїдлим ворогом», «гультьяйством», «галястрою», «розгнуданими свавільниками» називав повстанців Ємьоловський⁸⁶. Натомість смоленський воевода використовував такі слова, як «лотри», «збродня», «хлопська сваволя», «шалена отрута хамського, яка втекла та збунтувалась», «купа»⁸⁷. «Варварами» їх «охрестив» канцлер ВКЛ⁸⁸. Прикметно, що у мемуарах Радзивіла, у чиему військовому досвіді не можна засумніватися, та в нотатках вояки Лося немає жодних (sic!) подібних образливих сентенцій. За винятком терміну «волоцюги», образливих виразів немає у в нотатках Маскевича⁸⁹.

Критикуючи представників ворожого табору, автори спогадів та автобіографічних щоденників не шкодували лихого слова і для солдат власної армії. Особливо це стосувалось поведінки жовнірів під час солдатської конфедерації 1652 р. В окремих випадках їх порівнювали із повстанцями або вказувалось, що солдати не були кращими від

ворога⁹⁰. Думка канцлера Великого князівства Литовського мала продовження в записях його сучасника: «Своє ж військо пустошило державу ніби ворог, жодного права не було»⁹¹. Про цей неприємний факт не міг промовчати, незважаючи на багаторічне перебування у війську, і Микола Ємьоловський⁹².

Щодо конкретних негативних рис ворога, на яких найчастіше наголошувалось в шляхетських нотатках, то в першу чергу це було пияцтво. Вказувалось, наприклад, під час весілля Тимоша Хмельницького з Розандою окремих козацьких жінок доводилося шукати в корчмі, де вони були вже у не зовсім пристойному стані⁹³. Ситуація з чоловіками виглядала не краще: за відомостями Радзивіла, 7 липня 1651 р. з козаками неможливо було вести переговори, оскільки «їхні керівники всі п'яні»⁹⁴. Аналогічну думку сформулював і Станіслав Освенцим, тільки вже стосовно іншого випадку: в середині травня 1651 р., перебуваючи на південно-східній Волині, урядове військо з острахом чекало ворогів, але п'яні козацькі ватажки не могли дати належні накази своїй армії⁹⁵. Крім того, мемуаристи не раз констатували, що саме за допомогою алкоголю козацьким ватажкам вдавалось додавати азарту війську для участі в битвах⁹⁶.

Описуючи українсько-річпосполитське протистояння, мемуаристи звертали увагу і на північного сусіда, безпосередньо пов'язаного з розгортанням подій. Казимирський райця, наприклад, згадував про шпигунів Московії, які мандрували територією Речі Посполитої з надією щось вивідати⁹⁷. Однак чи не найдошкульніше відгукувався про них Обухович, який втратив посаду воеводи через здачу Смоленська в 1654 р. Посланці сусідньої країни в нього постали «неуважними грубіянами», які тільки шукали привід для війни, «їхня мова була погана і сповнена глупоти»⁹⁸. Підкреслювалась негативна роль царя в розпалюванні протистояння, який приймав від Хмельницького посольства і навіть давав йому гроші на ведення війни. Смоленський воевода вказував, що Річ Посполита мала б на це відреагувати, але проігнорувала цей факт заради дотримання спокою⁹⁹. Ємьоловський обурювався поведінкою московських посланців влітку 1653 р. («нахабно, гордовито, по-московському») і розцінював питання щодо титулів короля Речі Посполитої як чергову зачіпку з боку московитів,

аби тільки розпочати війну¹⁰⁰. Описуючи події ретроспективно і знаючи про їхній перебіг протягом наступних кількох років, мемуарист міг це стверджувати напевно. Цікаво, що Якоб Лось стосовно цього ж посольства висловився менш емоційно, хоч непрямо вказував на підступність посла Московії: той робив вигляд, що широко зацікавлений у перемир'ї між обома сторонами, але через дуже короткий час «увійшов з козаками в лігу»¹⁰¹. Інший сучасник лише зазначив, що посол з-поміж інших питань порушив проблему миру з козаками і наголосив на прагненні царя примирити ворогуючі сторони¹⁰².

Підсумовуючи, відзначимо, що образи ворогів в мемуарах нагадують заюшених кров'ю бунтівників і неотесаних селян, які пішли проти встановленого небом порядку речей. Щодо конкретних описів, то важливу роль відіграло місце смерті, яке свідчило про достойне чи ганебне життя. Негідною смертю померли Тиміш Хмельницький та Данило Нечай, хоча останній заслужив трохи більше позитивних оцінок (Марцін Голінський, Станіслав Освенцим). Характеризуючи образ Богдана Хмельницького, більшість мемуаристів заперечували його шляхетське походження і вказували на особисту образу, яка змусила його взятись за зброю. Водночас прихильніше описувалися ті ватажки повстанців, які були шляхтичами за походженням і насамперед через своє коріння змогли виділитись серед «плебсу» (Іван Виговський, Станіслав Кричевський).

У шляхетських мемуарах яскраво прослідковується поділ війська Хмельницького на воїнів-професіоналів та повстанську масу, яка потрапила до війська силою випадку і дії якої гостро критикувалися. Професійних воїнів осуджували менше, що зумовлювалося повагою до колег по зброї і було рисою «вояцької» культури в Речі Посполитій XVII ст. Окрім повстанців, мемуаристи витворили загальний, хоч і недостатньо чіткий образ північного сусіда – Московії. Визначальними рисами її мешканців були: нахабність, гордовитість та грубість.

ПРИМІТКИ:

¹ Mokrzejcki L. Tradycje historiografii europejskiej w epoce baroku // *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Pedagogika, Historia Wychowania.* – Gdańsk, 1977. – S. 52.

² Barłowska M. Bohdan Chmielnicki w pamiętnikarstwie polskim lat 1648-1657 // *Barokowe przypomnienia i inne szkice historycznoliterackie* / pod. red. R. Ociecek i M. Piechoty. – Katowice, 1994. – S. 70.

³ Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie / P. Borek. – Kraków, 2002. – S. 118.

⁴ Jemiolowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1676) / opracował J. Dziegielewski. – Warszawa, 2000. – S. 44.

⁵ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 2028 / II, арк. 23.

⁶ Jemiolowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1676) / opracował J. Dziegielewski. – Warszawa, 2000. – S. 49.

Пamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630-1707) / opracowali H. Lulewicz i A. Rachuba. – Warszawa, 2003. – S. 226, 237.

⁷ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 189 / II. – S. 463.

⁸ Тут і далі переклад з польської мій – С. Д. Oświęcim S. Dyaryusz 1643-1651. / wyd. W. Czermak. – Kraków, 1907. – S. 213.

⁹ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / перекл. І. Сварник. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 13.

¹⁰ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów ... – S. 238.

¹¹ Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczow (wiek XVII) / opracował A. Sajkowski. – Wrocław, 1961. – S. 240-241.

¹² Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej / opracował R. Śreniawa-Szypowski. – Warszawa, 2000. – S. 57.

¹³ Chruszcz I. E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Żółtowodskiej i naoczного świadka wypadków // *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrewskiego*. – Łwów, 1934. – S. 262.

¹⁴ Дневник Станислава Освенцима. 1643-1651 / глав. ред. В. Антонович // *Киевская старина*. – 1882. – Т. I (январь, февраль). – С. 27.

¹⁵ Там само. – С. 77.

¹⁶ Там само. – С. 45-46.

¹⁷ Там само. – С. 136.

¹⁸ Там само. – С. 99.

¹⁹ Chruszcz I.E. Pierwszy okres buntu ... – S. 260.

²⁰ Там само. – С. 46.

²¹ Там само. – С. 75.

²² Жерела до історії України-Руси. Матеріали до історії Галичини / збір. і впоряд. С. Томашівський. – Львів, 1898. – Т. 1. – С. 273.

- ²³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce; Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający
- ²⁴ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 49.
- ²⁵ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656). – Warszawa, 1980. – Т. 3. – С. 78, 128, 364.
- ²⁶ Там само. – С. 192, 313.
- ²⁷ Там само. – С. 252, 270.
- ²⁸ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / z rękopisu wydał K.Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – Т. 1. – С. 120.
- ²⁹ Там само. – С. 117.
- ³⁰ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów – С. 230.
- ³¹ Там само. – С. 240.
- ³² Там само. – С. 252.
- ³³ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 189 / II. – С. 4, 320, 344, 345.
- ³⁴ Там само. – С. 226.
- ³⁵ Там само. – С. 4, 680, 681.
- ³⁶ Там само. – С. 240.
- ³⁷ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający ... – С. 57.
- ³⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce... . – Т. 3. – С. 156.
- ³⁹ Там само. – С. 101, 156.
- ⁴⁰ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza – Т. 1. – С. 120.
- ⁴¹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce... . – Т. 3. – С. 56, 292.
- ⁴² Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651 – С. 16, 58.
- ⁴³ Там само. – С. 133.
- ⁴⁴ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce... . – Т. 3. – С. 346.
- ⁴⁵ Там само. – С. 287.
- ⁴⁶ Там само. – С. 396.
- ⁴⁷ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 189 / II. – С. 113.
- ⁴⁸ Там само. – С. 107.
- ⁴⁹ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – С. 68.
- ⁵⁰ Arma cosacica. Conscripta a Samuele Casimiro Kuszewicz (1648–1655) // Жерела до історії України-Руси. Матеріали до історії Галичини / Зібрав і впорядкував С. Томашівський. – Львів, 1913. – Т. VI : Літописні пам'ятки рр. 1648–1657. – С. 35–36.
- ⁵¹ Там само. – С. 39.
- ⁵² Там само. – С. 49–50.
- ⁵³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 355.

- ⁵⁴ Там само. – С. 366.
- ⁵⁵ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – S. 99.
- ⁵⁶ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – S. 151–152.
- ⁵⁷ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów. – S. 238.
- ⁵⁸ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – S. 90.
- ⁵⁹ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – S. 141, 143.
- ⁶⁰ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / J. Jerlicz; z rękopisu wydał K.Wł. Wójcicki. – Warszawa : Wienhoebra, 1853. – Т. 2. – S. 90.
- ⁶¹ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 41.
- ⁶² Там само. – С. 112.
- ⁶³ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów. – S. 127.
- ⁶⁴ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаніка. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Од. зб. 189 / II : Pamiątkowa księga Marcina Golińskiego. – S. 356.
- ⁶⁵ Там само. – С. 463.
- ⁶⁶ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 30.
- ⁶⁷ Там само. – С. 31.
- ⁶⁸ Там само. – С. 46.
- ⁶⁹ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 106; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – S. 123; Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – S. 311.
- ⁷⁰ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – S. 208.
- ⁷¹ Там само. – S. 300.
- ⁷² Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – S. 99–100.
- ⁷³ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – S. 58.
- ⁷⁴ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów. – S. 221.
- ⁷⁵ Два pamiętniki z XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza-Tuszyńskiego / wyd. A. Przyboś. – Wrocław ; Kraków, Zakł. im.Ossolińskich, – 1954. – S. 38.
- ⁷⁶ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 136.
- ⁷⁷ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 119.
- ⁷⁸ Плохій С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.). // Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії XI–XIII ст. – К., 2000. – С. 157.
- ⁷⁹ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 114; Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – S. 47, 62.
- ⁸⁰ Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej. – S. 115.

- ⁸¹ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 49; Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 113.
- ⁸² Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 309.
- ⁸³ Там само. – С. 217.
- ⁸⁴ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – С. 68, 72, 73, 173.
- ⁸⁵ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 189 / II. – С. 4, 107, 180, 501.
- ⁸⁶ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – С. 40, 44, 47, 50, 52, 68.
- ⁸⁷ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów. – С. 49, 213, 227, 228.
- ⁸⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 57, 159.
- ⁸⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / под. ред. В. Антоновича. – К., 1896. – Вып. 1–2. – Т. II. – С. 415.
- ⁹⁰ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 158, 278.
- ⁹¹ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza / z rękopisu wyd. K.Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1846. – Т. 1. – С. 247.
- ⁹² Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – С. 101.
- ⁹³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 335.
- ⁹⁴ Там само. – С. 307.
- ⁹⁵ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 44.
- ⁹⁶ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 131; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – С. 425; Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 217.
- ⁹⁷ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 189 / II. – С. 649.
- ⁹⁸ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów. – С. 244, 245.
- ⁹⁹ Там само. – С. 49, 245, 247.
- ¹⁰⁰ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – С. 106–107.
- ¹⁰¹ Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej. – С. 61.
- ¹⁰² Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 396.